
Mantık Araştırmaları Dergisi

Journal of Logical Studies

Hillî'de Kavramlar Mantığı | Logic of Concepts in Ibn al-Mutahhar al- Hillî

Yazar(lar) | Author(s): Adem EVMEŞ

Bu makaleyi kaynak gösterin | Cite this article:

Evmeş, A. "Hillî'de Kavramlar Mantığı". Mantık Araştırmaları Dergisi 3 (2021): 5-37

Bu makaleye çevrimiçi ulaşın | See this article online:

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1615113>

ISSN 2687-3125 | e-ISSN 2687-3125

Hillî’de Kavramlar Mantığı

Adem EVMES*

Özet

14. yüzyılın önemli mantık âlimlerinden biri olan Hillî (ö. 726/1325), *Şemsiyye*, *Tecrîdü’l-mantık* gibi mantık alanında önemli bir yere sahip eserlere yazdığı şerhlerle bu alanlardaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada amacımız *Şemsiyye* ve *Tecrîdü’l-mantık* eserlerine yazdığı şerhten hareketle Hillî’nin kavramlar mantığına dair görüşlerini kısaca ortaya koyarak mantık geleneğindeki yeri hakkında bir çerçeve çizmektir. Hillî söz konusu eserlerinde Kâtibî ve Tûsî’nin eserlerini takip ederek kavramlar mantığına ilişkin görüşlerini ortaya koyduğu için çalışmamızın planını bu iki şerh çerçevesinde ortaya koyduk. Hillî’nin söz konusu eserleri birer şerh olduğundan Kâtibî ve Tûsî’nin konuyla ilişkin görüşlerine değinmekle birlikte genel olarak şârihin düşüncelerine odaklandık. Böylece Kâtibî, Tûsî ve Hillî’nin konuya ilişkin görüşlerini ayrı ayrı görmek mümkün olmakla birlikte ikisinin görüşlerini bir biriyle karşılaştırmak mümkün olacaktır. Bu çalışmada bilginin tanımı ve kısımlarını; delalet, kavram çeşitlerini ve kavramlar arasındaki ilişkileri inceledik. Son olarak tasavvurların ana konusu olan tanım ve çeşitlerini Hillî’nin açıklamaları ekseninde yer verdik. Hillî’nin ihtilafı konulara getirdiği açıklamalar, mantık ilmi içerisinde önemli bir konumuna taşımaktadır. Sonuçta ise ulaştığımız kanaatlere yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Hillî, kavramlar, beş tümel, tanım.

Logic of Concepts in Ibn al-Mutahhar al- Hillî

Hillî (d. 726/1325), one of the important logic scholars of the 14th century, continued the classical Islamic logic tradition with his works in the field of logic. However, Hillî’s explanations on the controversial subjects of the science of logic, imagination, and definition, have gained an important place. In this study, we have included Hillî’s views on the logic of concepts. We discussed Hillî’s views on the logic of concepts based on the commentary named al-Jawhar al-nađid written by al-Ŧûsî (d. 672/1274) in his work *Tajrîd al-mantık* and commentary named al-Qawâ’id al-jaliyya fî sharh al-Risâlah al-Shamsiyya written by al-Katibî (d. 675/1277) in his work *al-Shamsiyya*. First, we discussed the definition and parts of the information. Then we discussed the signification in terms of concepts, types, and the relationship between

* Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, ademevmes_71@hotmail.com
ORCHID: 0000-0001-6934-4221

Adem EVMEŞ

them. We have dealt with five universal issues, which have an important place in the logic of concepts. We discussed the definitions and types, which are the main subject of imagination, by keeping Hilli's statements at the center. Hilli's explanations on controversial issues carry an important position in the science of logic. We have included the opinions we have reached in the conclusion section.

Keywords: Logic, Hilli, concepts, five universals, description.

Giriş

Mantıkla dil arasında kuvvetli bir bağ hatta birlik ve beraberlik vardır. Dil düşüncenin ifadesidir. Bundan dolayı insan düşüncelerini dil ile ifade eder. Bu demek oluyor ki, dil olmasa düşüncelerin aktarılması mümkün olmamaktadır. Söz konusu mantık kullandığı malzemeleri dilden alır. İnsan bir şey hakkında görüşünü belirtirken düşüncenin kanunlarına uyarak akıl yürütür. İnsan zihni şüirden matematiğe kadar düşüncenin her sahasında aynı kanunlara tabi olur. Makullerden meydana gelen iç konuşmanın mantık prensiplerine uygun olması gerekir. Bu prensipler, sözlerden ibaret olan dış konuşma için de geçerlidir. Bundan dolayı mantık-nahiv arasında güçlü bir bağ vardır. İç ve dış konuşmayı hatadan koruyan da mantık ilmidir. Bütün bunlar, lafızsız bir mantığın düşünülemediği sonucunu ortaya çıkarır.¹ Bu çalışmada Hilli'nin görüşleri bağlamında lafız-mana ilişkisini ve kavramlar mantığını ele alacağız.

Düşünce tarihinde bilgi kavramı farklı şekillerde ele alınmıştır. Bilgi nedir? Bilginin kısımları nedir? sorularından hareketle klasik mantık kitaplarında bilgi kavramı ele alınmaktadır. Mantık kitaplarında bilgi genel olarak tasavvur-tasdik bağlamında ele alınan "bir şeyin suretinin husûlü" anlamına gelen bilgidir.² Hilli de klasik mantık kitaplarında olduğu gibi bilgiyi (ilim) tasavvur ve tasdik bağlamında ele alır. Tasavvur bir şeyin suretinin akılda meydana gelmesidir. Hilli'ye göre tasdik ise hüküm ve tasavvurdan meydana gelendir. Mesela, herhangi bir hüküm olmadan insan suretinin zihinde yer alması bir tasavvurdur. "İnsan

---

¹ Mehmet Naci Bolay, *Farabi ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 12-13.

² Klasik mantık kitaplarında yapılan bilgi sınıflandırmaları için bk. Mehmet Özturan, "Seyyid Şerif Cürçânî'nin Risâle fi taksîmi'l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Nazarîyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Mayıs 2015), 126-138.

hayvandır." örneğimiz ise tasdik olmaktadır. Zira burada tasdik, insan tasavvuru, hayvanın tasavvuru ve insan tasavvurunun hayvan tasavvuruna nisbet edilmesi ile meydana gelen hükümden ibarettir.³

Hillî, mantık tarihinde tartışmalı konulara yer vermektedir. Mantık tarihinde tasdik kavramı üzerinde tartışmalar süregelmiştir. Fahreddin Râzî ve ekolüne göre tasdik, tasavvur ve hükümden meydana gelmektedir. Müttekaddimîn mantıkçıları ise tasdik, hükmün kendisi olduğunu belirtmektedir. Bu durumda tasavvur, tasdik şartı olmaktadır.⁴ Fahreddin Râzî'nin görüşüne göre bütünü parçaya dayanması gibi tasdik, tarafların tasavvuruna dayanırken, Müttekaddimîn mantıkçılarının görüşüne göre ise şartlının şarta (meşrutun şarta) dayanması gibi tasdik, tarafların tasavvuruna dayanmaktadır.⁵

Hillî konunun anlaşılması açısından yapılan bir itirazı dile getirmektedir. Bilgi, filozofların tanımladığı gibi bir şeyin suretinin akılda meydana gelmesiyle bu durumda bilgi ve tasavvur kavramı aynı anlama gelmektedir. Bu durumda bir şeyin kendisine ve başkasına taksim hatası yapılmaktadır. Hillî, bilginin tanımı ve kısımları arasında ortaya çıkan problemi çözmeye çalışmaktadır. Zira bilgi ve tasavvur kavramı ortak manada kullanılmaktadır. Hillî, bilgi kavramını mutlak manada yani herhangi bir kayıtlama olmaksızın mutlak olarak zihinde meydana gelen olarak alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bilginin kısmı olan tasavvurun ise hükümsüz olarak zihinde meydana gelen olarak alınması gerektiğini belirtir. Bu durumda birinci manada tasavvur tasdik şartı olurken, ikinci manada ise tasdik kasimi yani bölüneni olmaktadır.⁶ Hillî, bilgi ve tasavvur kavramının arasını bu şekilde ayırarak, Kâtibî'nin metninin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Mantık tarihinde bazı bilgilerimizin nazari bazı bilgilerimizin de bedihi olduğundan yola çıkılarak bilginin imkânı ele alınmaktadır. Söz konusu tasavvurî ve tasdikî bilgilerimizin tamamının bedîhî veya nazari olması mümkün değildir. Zira tamamı bedîhî olduğunda her şeyi bilmemiz gerekirdi. Ya da tamamı nazari olduğunda bu durumda

³ İbnü'l-Mutahhar Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*, thk. Fâris el-Hassûn (Kum: Müesseseti Neşri'l-İslamî, 1432), 182-183.

⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 183.

⁵ Ferruh Özpilavcı - Abdullah Öztop, "er-Risâletü's-Şemsiyye'nin, Müellifi Necmeddin Kâtibî Tarafından Yapılan İlk Şerhi: Şerhu'l-mevâzî'i'l-müşkile mine'r-Risâleti's-Şemsiyye fi'l-kavâ'idü'l-mantikiyye'nin İnceleme ve Tahkiki", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 22.

⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 184-185.

Adem EVMEŞ

kısırdöngü ve teselsül gerekli olurdu. Bundan dolayı Hillî, bazı tasavvur ve tasdiklerimizin bedîhî, bazılarının ise müktesap yani bir çaba sonu elde edildiğini ifade etmektedir. Bedîhî tasavvur, soğukluk ve sıcaklığın tasavvurunda olduğu gibi herhangi bir çaba ve talebe dayanmayandır. Bedîhî tasdik ise “Bütün, parçadan büyüktür.” örneğinde olduğu gibi konu ve yüklemi tasavvur etmenin, birini diğerine nisbet etme kesinliği (cezm) hususunda yeterli olduğu tasdiktir. Zira bütün, parça ve kesinlik tasavvur edildiğinde “Bütün, parçadan büyüktür.” hükmüne kesin olarak ulaşılır. Müktesap tasavvur (çabayla elde edilen) ise bedîhî tasavvurun mukabilidir. Müktesap tasavvur, melek, cin vb. tasavvurlarda olduğu gibi akılda meydana geliş taleb ve kesbe dayanandır. Müktesap tasdik ise, “Âlem muhdestir.” örneğinde olduğu gibi konu ve yüklemi tasavvur etmek, hüküm için yeterli olmamaktadır. Müktesap tasavvur ve tasdik, düşünme (fikir) yoluyla bedîhî tasavvur ve tasdikten elde edilmektedir.⁷ Özetle ifade edebiliriz ki, tasavvurî ve tasdikî bilgilerimizin bir kısmı bedîhî bir kısmı ise müktesap yani zihinsel bir çaba sonucunda elde edilmektedir.

Düşünme (fikir), bilinen şeylerin bilinmeye ulaştırması için belirli bir tertibe sokulmasıdır. Hillî, düşünmenin tanımında yer alan ifadeleri analiz etmektedir. Tanımda yer alan “tertîb” ifadesi cins konumundadır. Zira tertîp, zihnî ve haricî durumlarda meydana gelmektedir. Tanımda yer alan diğer unsurlar cinsin hassasıdır. “Bilinenler” ile kastedilen ise suretleri akılda meydana gelenlerdir. Bunlar; bilgi (ilim), yakînî, zannî, ve cehl-i mürekkeptir. Zira düşünme, bunların hepsinde bulunabilir.⁸ Düşünmenin tanımı madde, suret ve gaye illetlerini kapsamaktadır. Söz konusu tanımda “tertîb”, suret, “bilinen şeyler” madde, “bilinmeyen matluba ulaştırması” ise gaye konumundadır.⁹

Mantığın gayesi, düşünmede ortaya çıkan hatalardan insan zihnini korumaktır. İnsanın zihinsel hatalardan korunabilmesi için bir kanuna ihtiyaç duyar. İşte insanı hatadan koruyacak olan mantıktır. Mantık *Şemsiyye*'de, kurallarına uyulduğu takdirde zihni düşüncedeki hatalardan koruyan kanunî bir alet olarak,¹⁰ resmedilir. Yapılan bu tanımda mantık ilmi, alet ilmi olarak ifade edilmektedir. Alet, fail ile münfail arasında

⁷ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 184-185.

⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 185; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrî'l-kavâidi'l-mantikiyye fi Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye (el-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426), 54.

⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 186.

¹⁰ Ali b. Ömer Kâtîbî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, thk. Mehdî Fazlullâh (Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l-Arabî, 1998), 204.

bulunup, failin eserini münfaile iletme de aracı olan yakın illettir. “Yakın illet” kaydı ile mutavassıt illet tanımdan çıkarılmıştır. Zira uzak illetle malul arasında bulunana illete alet denilmez.¹¹ Mantık ilminde kanun sözcüğü, *emr-î küllî* terkihiyle ifade edilmektedir. Mantık ilminin meseleleri *emr-î küllî* olduğundan tikel durumlara uygulanabilir.¹²

Her ilmin konusu, o ilimde araştırılan zâtî arazlardır. Mesela tıp ilminde sağlık, hastalık ve bunlara götüren sebepler incelenir. Sağlık ve hastalık insan için zâtî araz olduğundan tıp ilminin konusu insan bedeni olmaktadır. Hillî zâtî arazlar ile zatı nedeniyle konuya ilişen arazları kastetmektedir. Genel ya da özel arazlar nedeniyle konuya ilişenler zâtî araz ifade edilmemektedir.¹³

Mantiğin konusu, İbn Sina'ya göre “ikincil akledilirler” iken; Hûnecî, Kâtibî çizgisini devam ettiren mantıkçılara göre ise tasavvurî ve tasdikî bilinenlerdir. Hillî de Hûnecî ve Kâtibî çizgisini devam ettirerek mantığın konusunun, “tasavvurî ve tasdikî bilinenler” olduğu görüşündedir. Zira mantıkçı, zâtî arazları incelemektedir. Mantık ilmi, tasavvuri bir meçhule ulaştırması bakımından tasavvurat konusunu incelediği zaman bu ya yakın ulaştırma ile olur ki bu itibarla had ve resmi içeren “kavl-i şârih” olarak isimlendirilir. Ya da bu bilgilerin tümel, tikel, zâtî, arazî, cins, fasıl vb. olmaları gibi uzak ulaştırma ile olur. Tasdikî bir meçhule ulaştırması bakımından tasdikî konusunu incelediği zaman bu ya yakın ulaştırma ile olur ki bu itibarla kıyas, analogi (temsil) ve tümevarımı (istikra) içeren “hüccet” olarak isimlendirilir. Ya da bu bilgilerin önerme, önermenin döndürmesi, başka bir önermenin çelişigi vb. gibi uzak ulaştırma ile olur. Yahut bilgilerin konular, yüklem vb. gibi daha uzak bir ulaştırma ile olur. Böylece mantığın konusu “tasavvurî ve tasdikî bilinenler” olmaktadır.¹⁴

1. Delalet ve Kısımları

İbn Sînâ delaleti; “bir ismin işitileni hayalde resm olduğunda neftse de bir anlam resmolur; böylece nefis, bu işitilenin bu mefhuma ait olduğunu bilir. Dolayısıyla duyu her ne zaman neftse işitilen şeyi getirir

¹¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 187.

¹² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 187; Mehmet Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği-Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 68-69; Tehânevî, *Keşşâfü Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Refik A'cem (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2;1295.

¹³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 189-190.

¹⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 190; Tehânevî, *Keşşâfü Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Refik A'cem (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1;45.

nefs o anlama yönelir.”¹⁵ şeklinde ifade eder. Filozofumuzda İbn Sînâ’dan etkilenerek benzer şekilde delaleti açıklamaktadır. Hillî delaleti, hayalde resm olunan veya kayıtlanan lafızdan anlaşılın anlam olarak tanımlar.¹⁶ İslam mantıkçıları delaleti; sözlü/lâfzî ve sözsüz/gayr-ı lâfzî olarak iki kısımda incelemektedir. Bu delalet türlerin her biri vaz’î, tabîi ve aklî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Hillî mantığa dair eserlerinde sadece sözlü delaletin kısımlarını ele almaktadır. Buna göre delalet tabiat vasıtasıyla ortaya çıkarsa “sözlü tabîi delalet” olmaktadır. “Ah!” sözünün göğüste meydana gelen bir acıya delalet etmesi, tabîi delalet olmaktadır. İştilen sesin, konuşana delaletinde olduğu gibi bir delalet meydana gelirse “sözlü aklî delalet” olur. Delalet vaz’ yoluyla ortaya çıkarsa “sözlü vaz’î delalet” olur. Sözlü vaz’î delalet, mutabakat, tazammun ve iltizamî olmak üzere üçe ayrılır. Hillî de bu ayrımı benimseyerek üç delalet konusunu inceler.¹⁷

Sözlü vaz’î delaletin ilki olan mutabakat yoluyla delalet, bir lafzın konulduğu manayı tam olarak göstermesidir. Hillî’ye göre mutabakatla delaletin meydana gelebilmesi için lafzın konulduğu mananın tamamını göstermesi veya lafzın isimlendirilen mananın tamamını göstermesi gerekir. “İnsan” lafzının “hayevan-ı nâtika” delaleti mutabakat yoluyla delalettir. Tazammun yoluyla delalet, bir lafzın konulduğu mananın bir parçasına ya da lafzın isimlendirilen mananın bir parçasına delaletiyle meydana gelmektedir. Hillî, “insan” lafzının “hayevan” veya “natık” lafızlarına delaletini örnek olarak vermektedir. İltizamî delalet ise lafzın konulduğu mananın dışındaki bir manaya gerektirme yoluyla delalet etmesidir. “İnsan” lafzının “yazı yazma sanatına kabiliyeti” olana delalet etmesi böyledir. Zira “yazı yazma sanatı kabiliyeti” konulun mananın ne tamamı ne de parçasıdır. Aksine konulan mananın dışındadır. Hillî *Cevherü’n-naçîd* eserinde iltizamî delalete “insan” lafzının “gülen” lafzına delaletini örnek olarak vermektedir.¹⁸

İltizamî delaleti diğer delalet türlerinden ayıran en belirgin özelliği, zihinsel gerektirmenin şart koşulmasıdır. Zira melzumlar zihinde meydana geldiğinde lazımlarda zihinde meydana gelir. İltizamî delalette haricî bir gerektirme şart koşulmamıştır. Zira yoksunluklar melekelere

¹⁵ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 4.

¹⁶ Hillî, *el-Kavâ’idü’l-celiyye*, 195; İbnü’l-Mutahhar Hillî, *el-Cevherü’n-naçîd*, thk. Muhsin Bidârfer (Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1435), 24.

¹⁷ Hillî, *el-Kavâ’idü’l-celiyye*, 195; Hillî, *el-Cevherü’n-nađîd*, 24.

¹⁸ Hillî, *el-Kavâ’idü’l-celiyye*, 195-196; krş. Hillî, *el-Cevherü’n-nađîd*, 25.

izafe edildiğinde aralarında hariçte muanede olur. Mesela körlük, görmeye izafe edildiğinde bu ikisi arasında hariçte zıtlık ortaya çıkar.¹⁹

Hillî delalet konusunda son olarak delalet türleri arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Hillî, basitlerde olduğu gibi mutabakatla delaletin tazammunla delaletini gerektirmeyeceği göründedir. Zira basit bir manayı ifade etmek için bir lafız vaz' edilebilir. Böylece lafzın manaya delaleti mutabakatla olur. Basitlerin parçaları olmadığı için lafzın manaya tazammunla delaleti mümkün değildir. Mutabakatla delaletin, tazammunla delaleti gerektirmesi ise şüphelidir. Çünkü her mahiyetin tasavvur edildiğinde, onun tasavvurunu gerekli kılacak zihni bir lazımın varlığı bilinmemektedir.²⁰

Hillî, Fahreddin Râzî'nin mutabakatın iltizamı gerektirdiği görüşünde olduğunu ifade etmektedir. Fahreddin Râzî'ye göre her mahiyetin tasavvuru, bu mahiyetin kendisinden başka olmadığı tasavvurunu gerektirmektedir. Her mahiyetin tasavvuru için bu başkalık tasavvuru Râzî'ye göre gereklidir. Dolayısıyla "başkalık" tasavvuru ile mutabakat iltizamî gerektirmektedir.²¹ Hillî, Fahreddin Râzî'nin bu görüşünü reddederek, Kâtibî'nin görüşünü benimser. Kâtibî'ye göre başkalık tasavvuru, "başka olmaklık" hükmünün geçerli olabilmesi için iki mahiyetin tasavvuruna ihtiyaç duyar. Ancak şu var ki mahiyetin tasavvuru, başka bir mahiyeti gerekli kılmamaktadır.²² Hillî de mutabakat yoluyla delaletin, iltizamî gerektirmediği görüşündedir. Ayrıca buradan tazammun yoluyla delaletin iltizamî delaleti gerektirmediği de açıklığa kavuşmaktadır.

Tazammun ve iltizam yoluyla delaletin varlığı, mutabakatla delalete bağlıdır. Zira tabi olanın, tabi olunan var olmadan var olmaları mümkün değildir.²³ Böylece tazammun ve iltizam yoluyla delaletin var olma nedenleri açıklığa kavuşmaktadır.

2. Yapıları Bakımından Lafızlar

¹⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 198; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 27.

²⁰ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 198; benzer ifadeler için bk. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 92.

²¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 198-199; Fahreddin Râzî, *Mantiku'l-mulahhas*, thk. Ehad Ferâmerz Karâmelikî, Âdine Asgarînjâd (Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdik, 1381), 19-20.

²² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 199; Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, Çeviri ve Şerh* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 226; Hillî sonrası mantıkçılarda aynı görüşe sahiptir. bk. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 93; Seyyid Şerif Cürçânî, *Hâşiye alâ şerhi'ş-Şemsiyye (el-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)* (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426), 93.

²³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 199.

2.1. Müfret (Basit) Lafızlar

Hillî, Kâtibî'nin eserine yazdığı şerhte bir parçasıyla anlamın bir parçasına delalet etmeyen lafızların müfret söyler. "İnsan" lafzını örnek verebiliriz. Zira "insan" lafzının bir parçası olan "İn" ile insan lafzının anlamının bir parçasına delalet edilmemektedir. Hillî, "Abdullah" lafzının özel isim olarak kullanıldığında müfret olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. "Abdullah" lafzının parçası olan "Abd" ile kulluk kastedilirse bu durumda mürekkep lafız olur.

Hillî, bazı insanların lafızları müfred, mürekkep ve müellef olarak üçe ayırdıklarını ifade etmektedir. Yapılan bu sınıflamanın da hatalı olduğunu ifade eder.²⁴ Hillî'nin mürekkep ve müellef kavramı aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz.

Hillî, İslam mantık geleneğinde olduğu gibi müfret lafızları, isim, kelime (fiil) ve edat olarak üç kısımda ele alır. İbn Sînâ'ya göre isim, zamandan soyutlanmış ve parçalarından herhangi biri kendi başına delalet etmeyendir.²⁵ Filozofumuz İbn Sînâ'nın tanımına benzer bir şekilde ismi tanımlamaktadır. İsim, belirli bir zaman sigası ve vezniyle delalet etmeyendir.²⁶ Kelime, Arap dilcileri tarafından "fiil" olarak isimlendirilmektedir. Kelime, bir zamana delalet edendir.²⁷ Hillî, vezni ve sigasıyla belirli bir zaman delalet eden kelime olduğunu ifade etmektedir. "Kalktı" veya "kalkıyor" fiile örnek olarak verilebilir. Hey'eti (yapı) ifadesini sigası ve vezni ile açıklayan Hillî, fiilin tanımında "zamana sigasıyla delalet etmesi" kaydıyla "dün", "bugün", "önce gelen" ve "sonra gelen" vb. cevherleri itibarıyla zamana delalet eden isimleri fiilin tanımını dışına çıkarmaktadır.²⁸

Gramercilerin "harf" olarak²⁹ ifade ettiği edatlar, kendi başına bir manaya delalet etmeyen; ancak bir isimle veya bir fiille beraber

²⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 199-200.

²⁵ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, 7.

²⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 201; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 31.

²⁷ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, 16; Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 16.

²⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 201; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 31.

²⁹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 16.

bulunduğu zaman anlaşılın müfret lafızdır.³⁰ Hillî'ye göre edat, tek başına haber vermeye uygun olmayandır. Mesela –de, –da (fi) ve –olmayan (lâ) birer edattır.³¹ Edat tek başına herhangi bir anlamı delalet etmemesi açısından isim ve fiilden farklılaşmaktadır. İsim ise belirli bir zamana delalet etmemesi bakımından fiilden ayrışır.

Hillî, müfret lafızları anlamları bakımından ele almaktadır. Buna göre müfret lafızların anlamı ya tek ya da çok olur. Hillî, alem (özel isim), mütevatî ve müşekkek lafızların anlamlarının tek olduğunu ifade etmektedir. İkinci kısımda ise müşterek, menkul, hakiki ve mecazî lafızlara yer vermektedir. Şimdi bunları Hillî'nin görüşleri ekseninde ele alacağız.

a) Alem (Özel İsim): Müfret lafzın anlamı, ortaklığa engel olacak şekilde belirli bir kişide şahsileşirse “alem (özel isim)” denir. Mesela, Zeyd isminin belirli bir insanın ismi olduğunda alem olur.

b) Mütevatî: Müfret lafzın manası tümel olup, bütün manalarına nisbeti eşit olursa “mütevatî” olarak isimlendirilir. Bu tür lafızlarda anlamın fertleri bazısından daha evla, daha önce ve daha kuvvetli olmaz. Mesela “insan” lafzı mütevatî kavrama örnektir. Zira insan lafzı fertleri olan Zeyd, Ömer ve Bekir'i eşit seviyede ihtiva etmektedir. Yani Zeyd ve Ömer'in insan olması arasında herhangi bir fark yoktur. Hillî mütevatî kavramda haricî çokluğun şart koşulmadığını ifade eder. Çünkü güneş hariçte bir tanedir. Burada anlaşılın şudur ki; mütevatî kavramda zihnî çokluğun şart koşulmasıdır.³²

c) Müşekkek: Müfret lafzın manası tümel olup fertlerine nisbeti eşit seviyede olmazsa “müşekkek” olarak isimlendirilir. Bu tür lafızlarda, bazı fertlerin varlığı daha evla, daha önce ve daha kuvvetli (şiddetli) olur. Mesela, illet ma'lulden daha evladır. Varlıkta illetten daha öncedir ve cevher, arazdan daha öncedir.³³ Zorunlu varlıkta, mümkün varlıktan daha güçlüdür ve kardaki beyazlık, fildişindeki beyazdan daha güçlüdür.³⁴

Hillî, kavramın fertleri arasında bir açıdan farklılık ve başka bir açıdan ise birlik olduğundan dolayı bu tür kavramların “müşekkek”

³⁰ Ebû Nasr Fârâbî, *Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün hususlara Dair Olan Bölümler (Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde)*, çev. Mübahat Türker Küyel (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1990), 48.

³¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 200; Hillî, *el-Cevherü'n-nađid*, 31.

³² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 202; Hillî, *el-Cevherü'n-nađid*, 27-28.

³³ Hillî, *el-Cevherü'n-nađid*, 28.

³⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 203; bk. Hillî, *el-Cevherü'n-nađid*, 28.

olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu tür kavramlarda eş adlı mı yoksa eşit anlamlı mı olduğu hususunda şüphe vardır.³⁵

Hillî'de müfret lafız olarak ismin manasının tek olması durumunu ele aldıktan sonra, ismin manasının çok olması durumunda lafızların nasıl isimlendirildiğini ele alacağız.

a) Müşterek: Müşterek /eş adlı kavram, birincil/evvelî vaz' ile iki ayrı hakikat için konulmuş olandır. Bu tür lafızlarda, anlamın çokluğu ön plana çıkmaktadır. Mesela göz (ayn) kavramı, gören göz, diz kapağı, güneş, altın vb. anlamlar için kullanılmaktadır.³⁶

b) Menkûl: Birincil/evvelî vaz' ile bir anlama konulan, daha sonra birinci anlam terk edilerek başka bir anlama nakledilen lafızlara denir. Menkûl lafız, nakledene göre farklı şekilde isimlendirilmektedir. Nakleden genel örf ise "örf-i menkul" olarak isimlendirilir. Genel örf (örf-i âmm), aslen yeryüzünde her şey için kullanılan "dâbbe" kavramını, "at" anlamına nakletmektedir. Nakleden şeriat ise "şer'î menkul" olarak isimlendirilir. Namaz (salât), aslen "dua" anlamı için vazedilmiş ve daha sonra Allah onu, Kur'an'da bilinen rükünler anlamına taşımıştır. Oruç (savm) kavramı da ilk olarak tutmak anlamında vazedilmişti ve daha sonra şeraite mahsus şeylere taşınmıştır.³⁷ Nakleden özel örf ise "ıstılâhi menkul" olarak isimlendirilir. Nahivcilerin fiil kavramını kelimeye nakletmeleri böyledir. Zira Fiil kavramı failden ortaya çıkan eylemlere işaret ederken, nakledilince "üç zamana delalet eden" anlamını kazanmaktadır.³⁸

c) Hakikat ve Mecâz: Manalar arası geçişlilikte, konulan birinci anlam terk edilmeyip kullanılmaya devam edilirse "hakikat"; konulan ikinci anlam kullanılırsa "mecâz" olarak isimlendirilir.³⁹ Mesela, aslan lafzı gerçek manada yırtıcı hayvan için kullanılmaktadır. Mecâzi mana da ise cesur insanları ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁰

Hillî, lafızların anlamlarla ilişkisini ele aldıktan sonra lafızların, lafızlarla olan ilişkisine değinmektedir. Buna göre iki lafzın anlamı bir olursa "müterâdif" olarak isimlendirilir. Mesela, insan ve beşer lafızları

³⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 203.

³⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 203; Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 28.

³⁷ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 203-204; Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 28.

³⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 204; krş. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 112.

³⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 204; Hillî, *el-Cevherü'n-naçîd*, 28; Bekir Esen, *Kutbeddin Râzî'de Kavramlar Mantığı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 24.

⁴⁰ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 204; Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 28.

müteradiftir. Eğer iki kavram arasında hem lafız hem de anlam bakımından farklılık olursa “mütebâyin” olarak isimlendirilir. Mesela, insan ve at lafızları böyledir.⁴¹ Müterâdif kavramlar arasında bir ilişki varken, mütebâyin kavramlar arasında ise herhangi bir ilişki yoktur.

2.2. Mürekkep (Bileşik) Lafızlar

Mürekkep lafız, bir parçasıyla anlamın parçasına delalet edendir. Mesela, “taş atan” lafız mürekkeptir. Zira “taş atan” lafzının toplamı bir manaya delalet ettiği gibi, toplamın parçaları da bir anlama delalet etmektedir.⁴² Mürekkep lafızlar tam ve tam olmayan olarak ikiye ayrılır.

Tam olan mürekkep lafız, üzerinde susmanın mümkün olduğu lafızdır. Hillî'ye göre “üzerine susmanın mümkün olduğu” ifadesi ile kişinin mürekkep lafız söyleyip sustuktan sonra tam bir ibareyi ifade etmesi kastedilir. Bu tür lafızlara, tam mürekkep lafız denir. Tam olan mürekkep lafızları Hillî, üç kısımda ele alır. (A) Eğer tam olan mürekkep lafızlar, doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşıyorsa “haber” ve “önerme (kaziyye)” olarak isimlendirilir. “İnsan hayevandır.” ve “Eğer güneş doğmuşsa, gündüz mevcuttur.” örnek olarak verilebilir. (B) Tam olan mürekkep lafızlar doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşımamakla beraber bir fiilin talebine vaz'î olarak delâlet ediyor ve bu talep bir üstten geliyorsa “emir” olarak isimlendirilir. Mesela “vur” ifadesi bir emirdir. Bu talep alt düzeydeki birinden geliyorsa “soru (sual)” ve “dua”; bu talep eşit düzeydeki birinden geliyorsa “rica (iltimas)” olur. (C) Tam olan mürekkep lafızlar, bir fiil talebine delalet etmezse “tenbih” olur. Tenbih, temenni, ümit (tereccî), yemin ve nida kavramlarını kapsar.⁴³

Tam olmayan mürekkep lafız, üzerinde susmanın mümkün olmadığı lafızdır. Hillî, tam olmayan mürekkep lafızları, takyidî ve takyidî olmayan olarak iki kısımda ele alır. (A) Takyidî olan lafızlarda, ikinci parça birinci parça için kayıtlanarak, ona özgü kılınmıştır. Mesela, “hayevan-ı natık” takyidi bir lafızdır. Zira ikinci parça, birinci parçaya kayıtlanmıştır. (B) Takyidî olmayanlar ise, bir isim ve edattan veya edat ile kelimededen meydana gelmektedir.⁴⁴

3. Tümel (Küllî) ve Tikel (Cüz'î) Kavramlar

⁴¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 205; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 29.

⁴² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 199; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 96.

⁴³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 206-207.

⁴⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 207; Özpilavcı - Öztop, “Şerhu'l-mevâzi'i'l-müşkile mine'r-Risâleti'ş-Şemsiyye”, 29.

Hillî, müfret ve mürekkep kavramları açıkladıktan sonra mana bakımından kavramları tümel ve tikel olarak iki kısımda ele alır. Tikel, kendisinde ortaklığın meydana gelmesi mümkün olmayandır.⁴⁵ Başka bir ifadeyle mana, teşahhus ederse "hakikî tikel" olarak ifade edilir. Mesela, Zeyd'e işaret edilerek Zeyd'in bizzat şahsı kastedilirse tikel olur. Hillî buradaki işaret kaydıyla, Zeyd ile isim bakımından ortak olan diğer kişiler tanımdan çıkarır.⁴⁶ Tümel ise kendisinde ortaklığın gelmesi mümkün olandır. Mesela, insan kavramı tümeldir. Zira hariçte insan kavramının kaplamına Zeyd, Amr ve Bekir vb. fertleri girmektedir. Hillî, hariçte tek olan "güneş" kavramının da tümel olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Hillî tümel ve tikel kavramı, ortaklığı kabul edip etmeme ayırımından yola tanımlamaktadır. Hillî tümel kavramı tanımlarken zihnî ve haricî fertlerini dikkate alarak açıklamaktadır.

Tikel, hakikî ve izâfî olarak ikiye ayrılır. Hakikî tikel, yukarıda ifade ettiğimiz gibi kendisinde ortaklığın meydana gelmesi mümkün olmayandır. İzâfî tikel ise bir genelin altında yer alan her cins üzerine söylenendir. Mesela canlıya nisbetle insan izâfî tikel olur. İzâfî tikel, üstünde yer alan fertlere izafe edildiğinde tümel olur.

Hillî izâfî tikelin, hakiki tikelden daha genel olduğu görüşündedir. Zira her hakiki tikel, izâfî tikel olur. Söz konusu hakiki tikelin belirli bir şahsı vardır. Her şahsın da tümel bir mahiyeti vardır ve genelin altında yer almaktadır. Ancak her izâfî tikel, hakiki tikel değildir. Söz konusu izâfî tikelin, tümel olması mümkündür. Bu durumda izâfî tikelin, hakiki tikel olması imkânsız olmaktadır.⁴⁸

Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye* eserinde tümelin hariçte varlığı bakımından beş kısma ayrıldığını ifade ederken, *el-Cevherü'n-naġîd* eserinde ise altı kısımda ele almaktadır. Ancak yaptığımız inceleme de iki kitapta da aynı şeyleri ele aldığımızı gördük. Aradaki fark sadece konuyu ele alma tarzından ortaya çıkmaktadır. Hillî'nin ortaya koymuş olduğu bu tasnifi, Fahreddin Râzî⁴⁹ de görmekteyiz. Benzer tasnifi Hûneġî⁵⁰ ve Kâtibî⁵¹ de görmekteyiz. Hillî'nin yaptığı bu tasnifte kendisinden

⁴⁵ Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 208.

⁴⁶ Hillî, *el-Cevherü'n-naġîd*, 32.

⁴⁷ Hillî, *el-Cevherü'n-naġîd*, 32; Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 208.

⁴⁸ Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 228; Hillî, *el-Cevherü'n-naġîd*, 32.

⁴⁹ Fahreddin Râzî, *Mantiku'l-mulahhas*, 25-26.

⁵⁰ Efdalüddin Hûneġî, *Keşfü'l-esrâr 'an ġavâimî'l-efkâr*, thk. Khaled El-Rouayheb (Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389), 24.

⁵¹ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, 208.

önceki geleneği sürdürdüğünü ifade edebiliriz. Tümelin hariçteki varlığı bakımından kısımları şunlardır:

- a) Hariçte varlığı imkânsız olan (mümteniü'l-vücûd): *Şerîk-i Bârî*
- b) Hariçte ferdi olmayan, mümkün olan (mümkinü'l-vücûd) olan: *Anka, tek gözlü dev vb.*
- c) Hariçte sadece bir ferdi olan ve birden fazla ferдинin olması mümkün olmayan: *Bâri-i Teâlâ*
- d) Hariçte sadece bir ferdi olan ve birden fazla ferдинin olması mümkün olan: *Güneş vb.*
- e) Hariçte birden fazla olan ve sınırlı olan: *Yıldızlar*
- f) Hariçte birden fazla olan ve sınırsız olan: *Nâtık nefisler*⁵²

İbn Sînâ tümelleri, tabî, aklî ve mantikî şeklinde üçe ayırmaktadır.⁵³ Hillî'nin de İbn Sînâ ve Kâtibî de olduğu gibi tümelleri tabî, aklî ve mantikî olarak tasnife tabi tutmaktadır. Kâtibî tümelleri eş-Şemsiyye eserinde "hayevan" kavramından yola çıkarak açıklamaktadır.⁵⁴ Hillî de Kâtibî'nin açıklamalarından yola çıkarak görüşlerini ortaya koymaktadır. Hillî'ye göre tümellik ve tikellik, birincil akledilirlere ârız olan ikincil akledilirlere aklîdir. Tümellik mahiyetin kendisi veya parçası olmasaydı, bu mahiyet kaplamı altında yer alan tikel üzerine doğrulanmazdı. Zira tümellik, görelilerin gerçekleşmesinden sonra meydana gelen izâfî şeylerdendir. Bir şeyden sonra gerçekleşende ondan farklıdır. Bu durumda "ne ise o olması bakımından hayvan" tabî tümel olmaktadır. Çünkü tabiatın bizzat kendisi olmaktadır. Ona ârız olan tümellikte "mantikî tümel" adını almaktadır. Çünkü mantıkçı, tümelliği maddeden soyutlayarak inceler. Ârız olan ile ârız olunan (ârız-ma'ruz) ise "aklî tümel" olarak isimlendirilmektedir. Zira onun sadece akıldadır.⁵⁵

Hillî, tabî tümelin hariçte varlığının olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu olan tümel, dış dünyada mevcut olan "hayevan" kavramının bir parçasıdır. Bu durumda dış dünyada parçası olan parçası da dış dünyada mevcuttur. Ancak aklî ve mantikî tümelin dış dünyadaki varlığı

⁵² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 221; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 32-33.

⁵³ Ebû Afî İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 58.

⁵⁴ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, 208; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 258.

⁵⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 221-222; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 32.

Adem EVMEŞ

konusunda filozoflar arasında görüş ayrılığı vardır. Zira bunlar metafizik (ilm-i ilâhî) ilminin konusudur.⁵⁶

4. Zâtî (Özsel) ve Arîzî (İlineksel) Kavramlar

Hillî, mantığa dair eserlerinde tümel kavramı kaplamında yer alan fertlerine göre “zâtî” ve “arazî” olarak iki kısımda ele alır. Zira tümel kavram; ya kaplamı altında yer alan tikellerin mahiyetinin tamamı olur; ya da tikellerin mahiyetinin bir kısmı olur; veyahut mahiyetin haricinde olur. Bir ve ikinci kavram “zâtî”; üçüncüsü ise “arazî” olarak isimlendirilir.⁵⁷ Zâtî olan tümeller; cins, ayırım ve türden oluşurken, arazî tümeller ise hassâ ve ilintiden (genel araz) oluşmaktadır. Zâtî ve arazî tümelleri; beş tümel konusunda ele alacağız.

5. Kavramlar Arası İlişkiler

İki kavram arasında, doğruluk (sıdk) ve kaplamaları (şumûl) açısından eşitlik (müsâvât), ayrıklık (mübayenet), tam-girişimlilik (umum ve husus mutlak) ve eksik girişimlilik (umum ve husus min vech) olmak üzere dört temel ilişki vardır.⁵⁸

Hillîde İslam düşünce geleneğinde olduğu gibi iki kavram arasında dört ilişkinin olduğunu ifade etmektedir. Buna göre iki tümel kavramdan her biri diğerinin bütün fertleri üzerine doğrulanırsa, iki kavram arasında “eşitlik” vardır. Mesela, “insan” ve “nâlık” kavramları arasında eşitlik vardır. Zira “Her insan nâlıktır.” söyleyebildiğimiz gibi “Her nâlık insandır.” söyleyebiliriz. İki tümel kavramdan biri, diğerinin bütün fertleri üzerine doğrulanıyorsa, iki kavram arasında “tam girişimlilik” vardır. Mesela, “insan” ve “hayevan” kavramları arasında tam girişimlilik ilişkisi vardır. Çünkü “Her insan hayevandır.” söyleyebildiğimiz halde “Her hayevan insandır.” şeklinde ifade edemeyiz. İki tümel kavramdan her biri, diğerinin bazı fertleri üzerine doğrulanıyorsa, iki kavram arasında “eksik girişimlilik” vardır. Mesela, “hayevan” ve “beyaz” kavramları arasında eksik girişimlilik vardır. Zira “Bazı beyazlar, hayevandır.” söylediğimiz de “Bazı hayevanlarda beyazdır.” söyleyebiliriz. İki kavram her biri diğerinin üzerine herhangi bir şekilde doğrulanmıyorsa, bu iki kavram arasında “ayrıklık” vardır. Mesela “at” ve “insan” kavramları arasında herhangi bir ilişki yoktur.⁵⁹ Hillî'nin

⁵⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 222.

⁵⁷ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 209; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 47.

⁵⁸ Bk. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 68-69.

⁵⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 223-224.

öğrencilerinden olan Kutbuddin Râzî de benzer şekilde kavramlar arasındaki ilişkiyi ele almaktadır.⁶⁰

Hillî kavramlar arasındaki dört ilişkiyi ele aldıktan sonra bu kavramların çelişikliklerini de ele almaktadır. Hillî, birbirine eşit olan "insan" ve "nâtk" kavramlarının çelişiklerinin de eşit olduğunu ifade eder. Bu iki kavramın çelişikleri olan "insan olmayan" ve "nâtk olmayan" kavramları da birbirine eşittir.⁶¹ Benzer ifadeleri Kutbuddin Râzî'de de görmekteyiz.⁶²

Tam girişimli kavramlarda ise mutlak olarak daha genel olan kavramın çelişiği, mutlak olarak daha özel olanın çelişiğinden daha özeldir. "Hayevan" ve "insan" kavramları tam girişimlidir. "Hayevan" kavramının çelişiği olan "hayevan olmayan", "insan" kavramının çelişiği olan "insan olmayan" kavramından daha özeldir.⁶³

Eksik girişimli kavramlarda ise bir açıdan bir şeyden genel olanın çelişiği ile o şeyin arasında genellik Hillî'ye göre gerekli olmaz. Çünkü bu genellik, çelişikleri arasında genellik yanlış olurken kendileri arasında doğru olmaktadır. Zira "hayevan" kavramı, "insan olmayandan" bir açıdan geneldir. O iki kavram at üzerine doğrulanırken, "hayevan" taş üzerine doğrulanmaz. Aynı şekilde "insan olmayan" insan üzerine doğrulanmazken; "hayevan" ise insan üzerine doğrulanmaktadır. Hillî, bir açıdan genel olanın her mutlak genel ile onun özeline çelişiği arasında meydana geleceğini belirtir. Ancak şu var ki; mutlak genelin çelişiği ile özeline kendisi arasında tümel ayrılık vardır. Zira bu ikisinin tek bir zat üzerine doğrulanmaları mümkün değildir.⁶⁴

Ayrık kavramların çelişikleri arasında tikel bir ayrılık vardır. Çünkü "var olmayan" ve "yok olmayan" kavramları herhangi bir şey üzerine birlikte doğrulanmıyorsa aralarında tümel ayrılık vardır. Ancak "insan olmayan" ve "at olmayan" kavramları bir şey üzerine birlikte doğrulanıyorsa, aralarında tikel ayrılık sabit olur. Birbirinden ayrı olan iki

⁶⁰ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 171-174; Kutbuddin Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Meţâli'i'l-envâr*, thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume (Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2015), 103-104.

⁶¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 224.

⁶² Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 176; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'ş-Şemsiyye fi'l-mantık*, thk. Câdallah Bessâm Salih (Ürdün: Dâru'n-nûr, 2018), 177.

⁶³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 225; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 178-179; Teftâzânî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 178-180.

⁶⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 226.

Adem EVMEŞ

kavramdan birinin, diğzerinin sadece çelişigi ile birlikte doğru olması zorunludur.⁶⁵

6. Beş Tümel

a) Tür (Nev’): Zâtî tümellerden ilki türdür. Tür, altındaki fertlere ait mahiyetin kendisidir. Hillî, tür kavramının mahiyetin bütününden ibaret olduğunu söyler. Tür, fertleri açısından değerlendirildiğinde hariçte birden ferdi olabildiği gibi hariçte bir tek ferdi de olabilir. Hariçte birden fazla ferdi olan tür, bu fertlerin hem ortak yönünü hem de bu fertlere özgü nitelikleri dikkate alarak, “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tümeldir. Mesela, Zeyd ve Amr nedir? diye sorulduğunda verilen cevap insandır. Burada verilen cevap, fertler arasındaki ortaklıktan ortaya çıkmaktadır. Aynı soru Zeyd için sorulup “Zeyd nedir?” diye sorulsa aynı durumda Zeyd’e özgü mahiyetin tümü hakkında cevap elde edilirdi.

Hariçte birden fazla ferdi olan türe “o nedir?” sorusu yöneltildiği gibi hariçte tek ferdi olan tümele de aynı soru yöneltilebilir. Mesela, güneş nedir? diye sorduğumuzda, kendisiyle ortak olabileceğini düşünebileceğimiz fertlerinin olmamasından dolayı yönelttiğimiz soru ile sadece o ferde özgü olan mahiyetin tamamını öğrenmiş oluruz.⁶⁶

Kâtibî türü, bir şeye ya da aynı hakikate sahip birden fazla şeye yönelik sorulan “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tümel,⁶⁷ olarak ifade etmektedir. Hillî, türün betiminde yer alan “birden fazla şeye” olarak ifade edilen çokluğun hariç olduğu belirtir. Türün betiminde yer alan çokluk mutlak olarak alınsaydı bu durumda türün betimi, aynı hakikate sahip birden fazla şeye yönelik sorulan “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tümel, olarak ifade edilirdi.

Tanımda yer alan “tümel” ifadesi cinstir ve bu şekilde beş tümeli kapsamaktadır. “Aynı hakikate sahip birden fazla şeye söylenen” ifadesi ile de cins, genel araz ve cinsin ayrımı tanımın dışında tutmaktadır.⁶⁸ Kutbuddin Râzî’ye göre “aynı hakikate sahip” kaydıyla sadece cins tanımın dışına çıkarılır. Zira cins farklı hakikatlere sahip fertlere yönelik sorulan “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tümeldir.⁶⁹ Cürcânî’ye

⁶⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 227.

⁶⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 209; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 4041; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 107-108.

⁶⁷ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâ'idü'l-mantikiyye*, 206-207; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi*, 242.

⁶⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 209-210.

⁶⁹ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâ'idü'l-mantikiyye*, 133.

göre ise bu kayıtla mutlak genel araz, uzak ayrımlar ve cinse ait hâssalar tanımın dışına çıkarılır.⁷⁰

Tanımda son kayıt olarak yer alan “o nedir? sorusunun cevabında” söyleneceği ifade edilen tür, Hillî'ye göre bu kayıt sayesinde ayırım ve hâssa tanımın dışında kalır.⁷¹ Kutbuddin Râzî ve Teftâzânî'ye göre ayırım, hâssa ve genel araz, türün tanımının dışına taşınır.⁷² Oysa Hillî'nin ifadelerine tekrar bakacak olursak, “aynı hakikate sahip” ifadesiyle genel arazi tanımın dışına taşıdığını görmekteyiz.

Tür, hakiki ve izâfî olarak ikiye ayrılır. Hakiki tür yukarıda ifade ettiğimiz gibi aynı hakikate sahip birden fazla şeye yönelik sorulan “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tùmeldir. Hillî izâfî tür için iki tanıma işaret etmektedir. Birinci tanım Kâtibî'nin zikretmiş olduğu tanımdır. Kâtibî'nin zikretmiş olduğu tanım İbn Sînâ'nın *el-İşârât* eserinde de yer almaktadır. Yapılan birinci tanıma göre izâfî tür, ‘o nedir?’ sorusunun cevabında birincil söz olarak cinsin kendisi ve kendisi dışındaki üzerine yüklem olan tùmeldir.⁷³ Tanımda yer alan “birincil söz” ifadesiyle sınıf tanımın dışında bırakılmıştır. Söz konusu sınıfta, kendisi ve kendisinden başkası üzerine cinsin söylendiği bir tùmeldir. Mesela, Türk ve at nedir? diye sorulduğunda verilen cevap hâyevandır. Ancak şu var ki sınıf üzerine söylenen sözü birincil değildir. Aksine insanın Türk'ün üzerine yüklenmesi vasıtasıyla söylenir. Yapılan ikinci tanıma göre izâfî tür, ‘o nedir?’ sorusunun cevabında söylenen iki daha özel tùmeldir.⁷⁴ İzâfî türün mertebeleri dörttür. Bunlar; yüksek tür, aşağı tür, orta tür ve müfret türdür.⁷⁵

b) Cins: Zâfî ve arazî başlığı altında mahiyet bütünü oluşturulan tümel parçaların cins ve ayırım olduğunu ifade ettik. Şimdi bu parçalardan ilki olan cinsi ele alacağız.

⁷⁰ Cürcânî, *Hâşiye*, 133.

⁷¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 210.

⁷² Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 133; Teftâzânî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 146.

⁷³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 229; Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, 209; İbn Sînâ izâfî türü, cinsin kendisine ve başkasına öncelikli zâfî yüklem olarak yüklendiği tümel, olarak ifade eder. Bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 16.

⁷⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 229.

⁷⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 230.

Hillî, Kâtibî⁷⁶ de olduğu gibi cins kavramını mahiyet ile başka bir tür arasında ortak parçanın tamamı olarak tanımlamaktadır. Yapılan tanımda “ortak parçanın tamamı” olması dikkat çekmektedir. Mesela canlı kavramını ele alalım. Canlı, “insan” ile “at” arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Aynı şekilde cisim kavramı da “insan” ile “taş” arasında ortak parçanın tamamı olmaktadır.

Cins, salt ortaklık nedeniyle “o nedir?” sorusunun cevabında söylenendir. Cins kavramı “o nedir?” sorusu ile iki şey arasındaki salt ortaklığa yöneltildiğinden dolayı soru tek bir türe yöneltilmez. Mesela, insan ve at nedir? diye sorduğumuzda verilen cevap hayvandır. Verilen bu cevap insan ile at arasında yer alan ortak parçanın tamamı olmaktadır. Ancak sadece insan nedir? diye bir soru sorulduğunda “hayevan” olarak cevabın verilmesi uygun değildir. Zira “insan nedir?” sorusu ile insanın hakikatinin tamamı talep edilmektedir. Bir şeyin hakikati sadece cins ile ortaya konulmaz. Cinsle beraber ayırımın olması gerekir.⁷⁷

Kâtibî tarafından cins, hakikatleri bakımından farklı olan pek çok şeye “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tùmeldir,⁷⁸ şeklinde ifade edilmektedir. Hillî, İbn Sînâ ve takipçileri tarafından dile getirilen cinsin tanımını alıntılararak bu şekilde tanımı değerlendirmektedir. İbn Sînâ ve takipçileri cinsi, hakikatleri farklı olan pek çok şeye “o nedir?” sorusunun cevabında söylenendir,⁷⁹ şeklinde tanımlanır. İbn Sînâ, *el-İşarat* eserinde cins kavramını tanımlarken “tümel” ve “şeyler” ifadesine yer verirken,⁸⁰ *Medhal* eserinde ise “tür bakımından farklı”⁸¹ ifadesine yer vermektedir. Hillî *el-Cevherü'n-naçîd* eserinde ise Kâtibî'nin tanımına benzer şekilde “hakikatleri bakımından farklı olan pek çok şeye “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tùmeldir.”⁸² şeklinde tanımlar. Kutbuddin Râzî'ye göre Kâtibî'nin yapmış olduğu tanımda yer alan “tümel” ifadesi gereksizdir. Söz konusu “tümel” ifadesi ile “pek çok şeye söylenen” aynı anlama gelir.⁸³ Fahreddin Râzî *Mûlahhas* adlı eserinde İbn Sînâ'nın *el-İşârât* eserine atıfta bulunarak yapılan cins tanımını eleştirmektedir. Kutbuddin

⁷⁶ Kâtibî cins kavramını, mahiyet ile başka bir tür arasında ortak olan parçanın tamamı olan tùmeldir ve salt ortaklık nedeniyle “o nedir?” sorusunun cevabında söylenendir, şeklinde ifade eder. Bk. Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 207.

⁷⁷ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 210-211; Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 40-42.

⁷⁸ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 207; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 244.

⁷⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 211.

⁸⁰ İbn Sînâ, *İşaretler Ve Tembihler*, 15.

⁸¹ İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 41.

⁸² Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 42.

⁸³ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 138.

Râzî, Kâtibî'nin dile getirdiği cins tanımına aynı eleştiriyi getirir. Kutbuddin Râzî'nin dile getirdiği bu eleştirinin kaynağı Fahreddin Râzî'dir.⁸⁴ Hillî, "pek çok şeye söylenen" ifadesinin cins olduğunu ifade eder. "Hakikatleri farklı olan" kaydı ile de tür, türün ayrımı ve hâssası tanımın dışına çıkarılmaktadır. Son olarak cinsin tanımında yer alan unsurlardan biri olan "o nedir? sorusunun cevabında" ifadesiyle ayrım, genel araz ve hâssa tanımın dışına çıkarılmaktadır.⁸⁵

Cins, yakın cins ve uzak cins olarak ikiye ayrılır. Yakın cins, bir mahiyete ve bu mahiyetle cinsten ortak olan bazısına yönelik sorulan "o nedir?" sorusuna verilen cevap, bu mahiyete ve bu mahiyetle aynı cinsi paylaşan diğer mahiyetlere yönelik verilen cevap ile aynı olmalıdır. Mesela "hayevan" kavramı, insan ile at mahiyetlerine yönelik o nedir? sorusuna cevap olduğu gibi, sadece insan mahiyetine yönelik sorulan sorunun da cevabı olmaktadır. İşte bundan dolayı "hayevan" kavramı yakın cins olmaktadır.

Uzak cins ise bir mahiyete ve bu mahiyetle cinsten ortak olan bazısına yönelik sorulan "o nedir?" sorusuna verilen cevap, bu mahiyete ve bu mahiyetle aynı cinsi paylaşan diğer bazı mahiyetlere yönelik verilen cevaptan başka olmalıdır. "Büyüyen cisim" kavramı uzak cinse örnek verilebilir. Söz konusu bu kavram "insan" ve "ağaç" için sorulan o nedir? sorusuna cevap olurken, insan ile aynı cinsi paylaşan ata yöneltildiğinde verilen cevap "büyüyen cisim" olmaz.⁸⁶

Uzaklık mertebesi, mahiyet ile cins arasında başka bir cinsin bulunduğu anlamına gelir.⁸⁷ Hillî'nin uzak cins ile ilgili değindiği diğer bir husus da uzaklık mertebeleridir. Yani uzaklık arttıkça, "o nedir?" sorusuna verilen cevapların sayısı da artmaktadır. Cevapların sayısı, uzaklık mertebelerinden daima bir fazladır. Dolayısıyla cins bir mertebe uzak olursa ortada iki cevap olmaktadır. Mesela insana nisbetle büyüyen cisim gibi. Zira "canlı" bir cevap, "büyüyen cisim" ise ikinci cevap olmaktadır. Eğer iki mertebe uzak olursa orta da üç cevap olur. Mesela insana nisbetle cisim gibi. Zira "canlı" ve "büyüyen cisim" iki cevap olurken, "cisim" ise üçüncü cevap olmaktadır. Eğer üç mertebe uzak olursa ortada dört cevap olur. Mesela nisbetle cevher gibi. Zira "canlı" ve

⁸⁴ Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-mulahhas*, 59-60.

⁸⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 211.

⁸⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 211-212.

⁸⁷ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiğı*, 130.

Adem EVMEŞ

“büyüyen cisim” ve “cisim” üç cevap olurken, “cevher” ise dördüncü cevap olmaktadır.⁸⁸

Hillî son olarak cinsin mertebelerini ele almaktadır. Cinsin mertebeleri dörttür. Söz konusu cinsler mertebesinde en genel olan “yüksek cins (cins-i âlî)” olur. Buna “cinslerin cinsi (cinsü'l-ecnâs)” denir. Cinslerin en özeli, “aşağı cins” olur. Bazısından daha genel bazısından ise daha özel olan “orta cins” olurken, bütün cinslerden farklı olan ise “müfret cins” olur.⁸⁹

c) Ayrım (Fasl): Mahiyeti oluşturan ikinci parça ayrımdır. Ayrım, mahiyetle diğer tür arasındaki ortak parçanın tamamı değil de ortak parçanın bir kısmına eşit olan tümeldir.⁹⁰ Böylece Kâtibî mahiyeti oluşturan parçaları cins ve ayırım ile sınırlandırmaktadır. Hillî tarafından bunun delili şöyle ifade edilmektedir: “Zâtî, bir mahiyetle diğer tür arasındaki ortak parçanın tamamını oluşturmuyorsa, bu durum da ya mahiyete özgü olur ya da mahiyetle başka bir tür arasında ortak olur.” Kâtibî birinci duruma “ortak olmaması gerekir.” ifadesiyle işaret ederken, ikinci duruma ise “ortak parçanın bir kısmı” ifadesiyle işaret etmektedir.

Hillî, birinci durum olursa bunun ayırım olacağını ifade etmektedir. Çünkü ayırım, mahiyeti cinsteki ve varlıktaki ortaklarından ayırt etmektedir. İkinci durumda ise mahiyet ile başka bir tür arasında ortak parçanın tamamına eşit olması gerekir. Eşit olmadığı durumda daha genel olur. Bu durumda ise mahiyet ile başka tür arasında ortak olur. Böylece ortak parçanın tamamına dâhil olmaz.⁹¹ Özetle ayırımın, ortak parçanın tamamı değil de ortak parçanın bir kısmına eşit olan tümel olduğunu ifade edebiliriz.

Kâtibî eş-Şemsiyye eserinde ayırımı (fasl), bir şeye “o cevherinde hangi şeydir?” sorusunun cevabında yüklem olan tümel olarak ifade etmektedir.⁹² “Tümel” kavramı bu tanımda cins olarak kullanılarak bütün tümeleri kapsamaktadır. Ancak devamında yer alan “bir şey hakkında sorulan cevherinde hangi şeydir?” kaydıyla hassa dışında kalan tür, cins

⁸⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 212-213; Şemsiyye şarihlerinden olan Meybudî'nin görüşleri için bk. Adem Evmeş, *Kâdî Mîr Meybudî'nin Mantık Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 66.

⁸⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 231.

⁹⁰ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantukiyye*, 207; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 247.

⁹¹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 214; Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 46.

⁹² Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantukiyye*, 207; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 251; ayrıca bk. Hillî, *el-Cevherü'n-nafid*, 46.

ayrım tanımının dışına çıkarılır.⁹³ Zira tür ve cins “o nedir?” sorusuna cevap olmaktadır. Genel araz ise herhangi bir sorunun cevabı olmamaktadır.⁹⁴ Ayrımın tanımında yer alan “cevherinde” ifadesiyle, hassa tanımının dışında kalmaktadır. Çünkü hassa “o hangi şeydir?” sorusunda gelmesine rağmen arazî bir temyiz sağlamaktadır.⁹⁵

Hillî ayrımına dair bu iki temel noktayı bir varsayım üzerinden ifade etmektedir. Buna göre mürekkep olması imkânsız olan bir şeyin mürekkep olduğunu farz edelim. Mürekkep olduğu varsayılan bu şeyin parçaları bu şeye eşit olmak zorundadır. Mürekkep olan bu mahiyetin biri yüksek cins (cins-i âli) diğeri de son ayrım (fasl-ı ahîr) olsun. Mürekkep olan bu mahiyeti oluşturan parçalardan her biri mahiyeti varlıktaki ortaklarından ayırt etmektedir. Böylece bunların her biri ayrım olmaktadır.⁹⁶ Kâtibî'nin ayrım konusuna dair görüşleri İbn Sînâ'nın *el-İşârat* eserine dayanmaktadır. İbn Sînâ *el-İşârat* eserinde ayrımın, varlıkta veya cinsteki ortaklarından ayırt ettiğini ifade etmektedir.⁹⁷ Hillî ise ayrım konusunda mütekaddimîn mantıkçılarına ve İbn Sînâ'nın *eş-Şifa* eserine tabi olmaktadır.

Ayrım, yakın ve uzak olarak ikiye ayrılır. Hillî tarafından burada dile getirilen ayrım, cinsteki ortaklardan ayırıcı nitelikteki ayrımdır. Cins, yakın cins olduğunda ayrım, türü yakın cinsteki ortaklarından ayırt eder. Mesela, “nâtık” insanın yakın ayrımı olmaktadır. Zira “nâtık” insanı canlı olmada ortak olan attan ayırt etmektedir. “Hâyevan” insanın yakın cinsi olurken “nâtık” olmada insanın yakın ayrımı olmaktadır. Cins, uzak cins olduğunda ayrım, türü uzak cinsteki ortaklarından ayırt eder. Mesela, “duyumsayan” kavramı insanın uzak ayrımıdır. Zira insan “duyumsayan” kavramı ile ağaç gibi büyüyen cisimlerden ayrışmaktadır. “Büyüyen cisim” insanın uzak cinsi olurken, “duyumsayan” ise uzak ayrımı olmaktadır.⁹⁸ Özetle yakın cinsteki ortaklardan ayırt eden “yakın ayrım”, uzak cinsteki ortaklardan ayırt eden ise “uzak ayrım” olmaktadır.

d) Araz: Buraya kadar ya mahiyetin kendisi ya da mahiyetin parçaları olan tümelleri ele aldık. Bundan sonra ise mahiyetin haricinde olan tümelleri ele alacağız. Araz, Hillî tarafından mahiyetin haricinde olan

⁹³ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 215.

⁹⁴ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 149.

⁹⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 215.

⁹⁶ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 216.

⁹⁷ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, 14.

⁹⁸ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 216-217.

Adem EVMEŞ

tümel olarak tanımlanmaktadır. Hillî araz kavramını, bölümlere ayırarak ele almaktadır. Bu bölümlemeye göre araz, lâzım ve mufârik olarak ikiye ayrılır. Mahiyetten ayrılması imkânsız (mümteni) olana lâzım; mahiyetten ayrılması imkânsız olmayana ise mufârik denir. Lâzım ise vücûdun lâzımı ve mahiyetin lâzımı olarak ikiye ayrılır. Zihinde ayrılması mümkün olan vücûdun lazımıdır. Habeşlinin ve ziftin siyah olması vücûdun lâzımına örnek olarak verebiliriz. Zira Habeşlinin ve katranın siyah olarak tasavvur edilmesi zihinde mümkündür. Mahiyetin lâzımına ise sayıların çift ve tek olması örnek verilebilir.⁹⁹ Çünkü zihnin sayıları tek ve çift olması dışında farklı bir şekilde tasavvur etmesi mümkün değildir. Sayıların çift ve tek olması mahiyetinin gereğidir.

Mahiyetin lâzımı olan araz, lâzım ve melzûm ilişkisinden yola çıkılarak Hillî tarafından “el-lâzımu'l-beyyin” ve “el-lâzımu'l-gayru'l-beyyin” olarak sınıflandırılmaktadır. Zihnin lâzım ile melzûm arasındaki lüzûm ilişkisinin var olduğuna kesin bir şekilde kanaat getirebilmesi için bir orta terime ihtiyaç duymadığı lâzım araza, el-lâzımu'l-beyyin denir. Mesela dört rakamının iki eşit parçaya bölünmesi el-lâzımu'l-beyyin araz olmaktadır. Zihnin kesin bir şekilde kanaat getirmesi için orta terime ihtiyaç duymamaktadır. Zihnin lâzım ile melzûm arasındaki lüzûm ilişkisinin var olduğuna kesin bir şekilde kanaat getirebilmesi için bir orta terime ihtiyaç duyduğu lâzım araza, el-lâzımu'l-gayru'l-beyyin denir. Mesela üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açıya eşit olması el-lâzımu'l-gayru'l-beyyin araza örnektir. Bura zihnin kesin bir şekilde kanaat getirebilmesi için bir orta terime ihtiyaç duymaktadır. Öte yandan el-lâzımu'l-beyyin, melzûmun tasavvurundan kendisinin tasavvuru gerekli olan lazım üzerine de söylenir. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz tanım, bu tanımdan daha genel olmaktadır.¹⁰⁰

Kâtibî mufârik olan arazı, utananın kızarması ve korkanın sararması gibi ayrılması hızlı (serî'u'z-zevâl) ve yaşlılık ve gençlik gibi ayrılması yavaş olan (batî'u'z-zevâl) olarak ele almaktadır. Hillî, Kâtibî'nin yapmış olduğu taksimi takip ederek, ayrılması hızlı olana yumuşak başlı birinin öfkesini; ayrılması yavaş olana ise müzmin bir hastanın hastalığını örnek vermektedir.¹⁰¹

⁹⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 217.

¹⁰⁰ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 218-219; krş. Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 254-255.

¹⁰¹ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, 208; krş. Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 219.

e) **Hâssa ve Genel Araz (Araz-ı âmm):** Tür, cins ve ayrımı ele aldıktan sonra şimdi ise beş tümelin son iki kısmı olan hâssa ve genel arazı ele alacağız. Kâtibî, mahiyetin haricinde olan tümeller olarak hâssa ve genel arazı ele almaktadır. Tek bir hakikate özgü olana hâssa denir. Hâssa için verilen “gülen” ve “yürüyen” örnekleri tek bir hakikate özgü olduğunu göstermektedir. Zira “gülen” sıfatı sadece insana özgüdür. “Yürüyen” sıfatı ise sadece canlılara özgüdür. Genel araz ise iki hakikat arasında ortak olandır. “Yürüyen” sıfatının insan ile at arasında ortak olması genel araz olmaktadır.¹⁰²

Kâtibî hâssayı, sadece tek bir hakikatin altına giren fertlere arazî bir şekilde yüklem olan tümel¹⁰³ olarak betimlemektedir. Hillî ve Kutbuddin Râzî tanımında yer alan “sadece” ifadesiyle cins ve genel arazı tanımdan çıkarırlar. Zira cins ve genel araz farklı hakikatlere yüklem olmaktadır. Cürcânî ise “sadece” ibaresiyle cinslerin ayrımlarını tanımdan çıkarır. Diğer yandan “arazî bir şekilde yüklem olma” ibaresiyle de Hillî ve Kutbuddin Râzî tür ve ayrımı tanımdan çıkarırken, Cürcânî ise türlerin ve cinslerin ayrımlarını tanımdan çıkarmaktadır.¹⁰⁴

Hillî, Kâtibî'nin yapmış olduğu hâssa betimini ele alıp değerlendirdikten sonra kendisinin kabul ettiği hâssa betimi dile getirmektedir. Hillî hâssayı, tek bir türün hakikatinin altına giren fertlere arazî bir şekilde yüklem olan tümel olarak betimlemektedir. Hillî'nin yapmış olduğu betim, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* eserinde yapmış olduğu betim ile aynıdır.¹⁰⁵ İbn Sînâ'nın Hillî üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Ancak Hillî, Tûsî'nin *Tecrîdü'l-mantık* eserine yazdığı şerhte ise Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye* eserinde ele aldığı tanıma benzer şekilde tanımlamaktadır.¹⁰⁶ Genel araz ise birden fazla hakikatin altına giren fertlere arazî bir şekilde yüklem olan tümel¹⁰⁷ olarak betimlenmektedir.

Özetle beş tümel; tür, cins, ayrım, hâssa ve genel arazdan meydana gelmektedir. Buraya kadar ele aldığımız bu müfret manalardan hadler ve betimler meydana gelmektedir. Şimdi beş tümelden meydana genel tanım konusunu ele alacağız.

¹⁰² Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 220; Hillî, *el-Cevherü'n-nađîd*, 48.

¹⁰³ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 208.

¹⁰⁴ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 220; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 161; Cürcânî, *Hâşiye*, 161.

¹⁰⁵ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 220.

¹⁰⁶ Hillî, *el-Cevherü'n-naçîd*, 48; Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 208.

¹⁰⁷ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 208; Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 220.

7. Tanım (Tarifat)

Tanım, sözlükte “tanıtmak, belirtmek, bildirmek” anlamında kullanılmaktadır. Bugünkü Türkçede tanım, tarif yerine kullanılır. Kapalı ve müphem kavramları açıklamaya yönelik sözlere tarif denildiği gibi muarrif ve el-kavlü’ş-şârih adı da verilir.¹⁰⁸ İbn Sînâ tanımın, bir şeyin mahiyetine delalet eden söz olduğunu ifade eder.¹⁰⁹ Tanımın iki işlevi vardır. Birincisi, şeyin zatını ve cevherini bildirir. İkincisi ise şeyi, kendinin dışındaki şeyden ayırmasını sağlar.¹¹⁰

7.1. Tanım Çeşitleri

Klasik mantıkta tanım konusu, tasavvurlar başlığı altında ele alınmaktadır. Hillî de kendisinden önceki geleneğe uygun olarak tanım konusunu tasavvurlar başlığı altında ele almaktadır. Tanım, bir şeyi tarif edendir. Bir şeyi tarif eden (muarrif) ise o şeyin tasavvur edilmesini veya kendisi dışındaki her şeyden ayırt etmesi gerekir.¹¹¹ Hillî, tanımın iki amacının olduğunu ifade etmektedir. Birinci amacı, bir şeyin mahiyeti hakkında bilgi vermektir. İkinci amacı ise bir şeyi kendisi dışındakilerden ayırt etmektir. Birinci amaca tam tanımla (hadd-i tam) ulaşılırken, ikinci amaca ise betimler (rusûm) ve eksik tanımlarla (hudud-u nâkıs) ulaşılır.¹¹²

Hillî tanımı; tam tanım ve tam betim olarak iki kısımda incelemektedir. Tanım (had), mahiyetin kurucu unsurlarının tamamını içerirse, tam tanım olarak isimlendirilir. Mesela insanın, “hayvan-ı nâtık” olarak tanımlanması tam tanımdır. Zira “hayvan” insanın yakın cinsi, “nâtık” ise yakın ayırımıdır.¹¹³ Mahiyet, cins ve ayırmadan meydana geldiğinden, yapılan bu tanım tam olmaktadır.

Tanım, mahiyeti oluşturan unsurların tamamını içermezse, “eksik tanım (hadd-i nâkıs)” olur. Başka bir ifadeyle sadece ayırmadan veya uzak cins ve yakın ayırmadan meydana gelirse “eksik tanım” olur. Mesela, insanın “nâtık” veya “nâtık cisim” olarak tanımlanması eksik tanım olur. Hillî, ayırımın cinsin önüne alınması durumunda ortaya çıkan tanımın

¹⁰⁸ Ömer Türker, “Tarif” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2011), 40/28.

¹⁰⁹ İbn Sînâ, *İşaretler Ve Tembihler*, 16.

¹¹⁰ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 52.

¹¹¹ Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 279; Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, 210; Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 236; Esen, *Kutbeddin Râzî'de Kavramlar Mantığı*, 47.

¹¹² Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 237.

¹¹³ Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 238; Abdülkuddûs Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 81.

eksik tanım olacağını iddia etmektedir.¹¹⁴ Hillî'nin tam ve eksik tanım konusundaki görüşleri ile öğrencisi Kutbuddin Râzî'nin açıklamalarıyla benzerlik göstermektedir.¹¹⁵ Özetle zatilerin bütününden oluşan tanım, tam tanım olurken, zatilerin bir kısmından oluşan ise eksik tanım olmaktadır.

Hillî, yakın cins ve hassadan meydana gelen tanımın "tam betimsel tanım (resm-i tam)" olacağını belirtir. Mesela, insanın "gülen hayevan" olarak tanımlanması, tam betimsel tanım olur. Eksik betimsel tanım (resm-i nâkıs) ise sadece hassadan veya uzak cins ve hassadan meydana gelir. Mesela, insanın "gülen" veya "gülen cisim" olarak tanımlanması eksik betimsel tanım olur.

Hillî, Kâtîbî'nin Fahreddin Râzî'ye tabi olarak sadece ayırımın zikredilmesinin eksik tanım, sadece hâssanın zikredilmesinin eksik betim kabul edilmesinin hata olduğunu iddia eder. Çünkü "nâtk" ve "gülen" kavramları herhangi bir kayıtlama olmaksızın gülmeye sahip olana veya nutk sahibine delalet etmektedir. Hillî bir kayıtlama olmaksızın bu şekilde bir şey ifade edilirse, tanımlanandan daha genel, daha özel, ona eşit veya ondan ayrı olma ihtimalinin bulunabileceğini söyler. Öyleyse bu durumda ne temyiz ne de hakikatin tasavvurunu sağlamayacağını ileri sürmektedir. Hillî mantıkçılar nezdinde meşhur olanın betimin, temyizi sağlaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu durumda tam betim, kendisi dışındakilerin hepsinden ayırıştırırken, eksik betim ise bazısından ayırştırmaktadır.¹¹⁶ Özetle Hillî'nin Kâtîbî'yi eleştirerek muhakkik mantıkçılara tabi olduğunu söyleyebiliriz.

7.2. Tanımın Şartları

Tanım yapılırken hataya düşmemek için uyulması gereken kurallar vardır. Hillî'ye göre uyulması gereken kurallar şunlardır:

- a) Tarif eden, tarif edilenin illetidir. Bundan dolayı tarif edenin, tarif edilenden başka olması gerekir.
- b) Tarif edenin, tarif edilene genellik-özellik bakımından eşit olması gerekir.
- c) Tarif edenin, tarif edilenden daha genel olması caiz değildir. Çünkü tanım, ifadede kusurlu olur.

¹¹⁴ Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 238.

¹¹⁵ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 213-214.

¹¹⁶ Hillî, *el-Ķavâ'idü'l-celiyye*, 238-239.

Adem EVMEŞ

d)Tarif edenin, tarif edilenden daha özel olamaz. Bu durumda tanım, daha kapalı olur.¹¹⁷

7.3.Tanımda Ortaya Çıkan Hatalar

Hillî, tanım konusunda son olarak ortaya çıkan hataları ele almaktadır. Tanımda ortaya çıkması muhtemel olan hataları mana ve lafız bakımından iki kısımda ele alınmaktadır.

7.3.1.Mana Bakımından Tanımda Ortaya Çıkan Hatalar

Bir şeyi, bilinme ve bilinmeme hususunda kendisine eşit olanla tanımlamak, tanımda hataya neden olur. Kâtibî, tanımda ortaya çıkabilecek bu hataya, “hareketin” sükûn olamayan ve “çiftin” tek olmayan olarak tanımlanmasını örnek vermektedir.¹¹⁸ Hillî, Kâtibî'nin vermiş olduğu örneğin doğru olmadığını ileri sürmektedir. Hillî'ye göre iki örnekte yer alan tekabül, adem-melekedeki tekabüldür. Zira sükûn, hareketli olma özelliği olan şeyde hareketin olmamasıdır. Tek ise çiftin yoksunluğudur. Söz konusu örneklerle yapılan tanım, bir şeyin bilgide kendisine dayanan şey ile tanımlanmasıdır. Hillî burada verilmesi gereken doğru örneğin, birbirine göreceli olan iki şeyden birinin diğeriyle tanımlanmasıdır. Hillî “babanın”, evladı olan olarak tanımlanmasının doğru örnek olduğunu ifade etmektedir.

Kısırdöngü, açık ve gizli olmak üzere ikiye ayrılır. Açık kısırdöngü tek aşamada meydana gelir. Mesela “Nitelik, kendisiyle benzerliğin gerçekleştiği şeydir.” tanımlanması açık kısırdöngü içermektedir. Zira niteliğin tanımında yer alan benzerlik kavramı “nitelikteki ittifak” olarak tanımlanmaktadır. Kapalı kısırdöngü, birden fazla mertebede meydana gelir. Mesela, “İki, ilk çift sayıdır.” ifadesinde iki, “ilk çift” ifadesiyle tanımlanmıştır. Oysaki çift, “iki eşit parçaya bölünen” olarak tarif edilir. “İki eşit parça” ifadesinin bilinebilmesi için “iki” kavramının bilinmesi gerekir. İşte burada ortaya çıkan gizli kısırdöngüdür.¹¹⁹

7.3.2.Lafız Bakımından Tanımda Ortaya Çıkan Hatalar

Bu tür hatalar, dinleyene kıyasla ortaya çıkmaktadır. Tanımda garip, yabancı lafızlar kullanılmamalıdır. Zira bu şekilde meydana gelen tanımda, muhatap açısından neye delalet ettiği belli olmadığından,

¹¹⁷ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 237.

¹¹⁸ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*, 211; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 286.

¹¹⁹ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 140-141; ayrıca bk. Özturan, *İbn Sîmâ Sonrası Kavram Mantığı*, 236-237.

tanımdan beklenen amaç ıskalanmış olur.¹²⁰ Kutbuddin Râzî ise Hillî'nin ele aldığı hataya ek olarak eşsesli ve mecazî lafızların kullanımından kaynaklanan hatalara da yer vermektedir.¹²¹

Sonuç

14. yüzyılın önemli mantık âlimlerinden biri olan İbnü'l-Mutahhar Hillî (ö. 726/1325), mantık alanında ortaya koyduğu eserler ile klasik İslam mantık geleneğini sürdürmüştür. Bununla beraber Hillî, mantık ilminin tartışmalı konuları arasında yer alan tasavvur ve tanım konularına getirdiği açıklamalar önemli yer edinmiştir. Hillî'nin kavramlar mantığı ile görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

Hillî, mantık geleneğinde olduğu gibi ilk olarak delalet konusu ile konuya başlar. Delaleti, sözlü ve sözsüz delalet olarak ikiye ayırdıktan sonra bu iki delalet türünü vaz'î, aklî ve tabiî olarak üç kısımda ele almaktadır. Mantığın ilgilendiği sözlü vaz'î delaleti, mutabakat, tazammun ve iltizamla delaleti ele aldıktan sonra bu delalet türleri eksenindeki tartışmaları ele almaktadır. Hillî, iltizâmî delalette, zihnî gerektirmeyi şart koşar. Hillî, Fahreddin Râzî'nin mutabakatın iltizamı gerektirdiği görüşünde olduğunu ifade ederek, Râzî'nin iddiasının geçerli olmadığını belirtir.

Hillî lafızları müfret ve mürekkep olarak ikiye ayırmaktadır. Müfret, isim, fiil ve edat olmak üzere üçe ayrılırken; mürekkep lafızlar, tam ve tam olmayan olarak ikiye ayrılır. Tam olmayan mürekkep lafızlar ise takyidi ve takyidi olmayan olarak iki kısımda Hillî tarafından incelenmektedir. Hillî son olarak alem, mütevatî, müşekkek, müşterek, menkûl, hakikat, mecaz, müteradif ve mübayin kavramlarını inceler.

Hillî, tasavvurların amacı olan beş tümel konusuna başlamadan önce tümel ve tikel kavramlarını ele alır. Tümel ortaklığı kabul ederken, tikel ise ortaklığa engel olmaktadır. Tümel konusunda Hillî, Kâtibî de olduğu gibi "hayevan" kavramı bağlamında tabiî, aklî ve mantıkî tümeli ele alır.

Beş tümel; cins, tür, ayırım, hassa ve genel arazdan oluşur. Hillî, tür kavramının mahiyetin bütününden ibaret olduğu görüşündedir. Tür, fertleri açısından değerlendirildiğinde hariçte birden ferdi olabildiği gibi hariçte bir tek ferdi de olabilir. Hillî, cins kavramını mahiyet ile başka bir

¹²⁰ Hillî, *el-Kavâ'idü'l-celiyye*, 241.

¹²¹ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 218.

Adem EVMEŞ

tür arasında ortak parçanın tamamı olarak tanımlar. Yapılan tanımda “ortak parçanın tamamı” olması dikkat çekmektedir. Mahiyeti oluşturan ikinci parça ayrımdır. Ayrım, mahiyetle diğer tür arasındaki ortak parçanın tamamı değil de ortak parçanın bir kısmına eşit olan tümeldir. Tek bir hakikate özgü olana hâssa denir. Genel araz ise iki hakikat arasında ortak olandır. Hillî, Kâtibî'nin yapmış olduğu beş tümelin betimlerini dilsel açıdan analiz etmektedir.

Hillî, tasavvurat kısmında kavramlar mantığının amacı olan tanım konusunu ele almaktadır. Hillî “tarifât” başlığı altında tam tanımı eksik tanım, tam betim ve eksik betimi ele alır. Tanım konusunda tartışma konularına değinerek Kâtibî'yi eleştirmektedir. Hillî, arazî niteliklerle de tanımların yapılabileceğini ifade etmektedir. Hillî, tanımın şartlarını ele alarak tanımda ortaya çıkan manaya ve lafza bağlı hataları ele alır.

Kaynakça

Bingöl, Abdülkuddûs. *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Bolay, Mehmet Naci. *Farabi Ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.

Cürcânî, Seyyid Şerif. *Hâşiye alâ şerhi'ş-Şemsiyye (el-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)*. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 3. Basım, 1426.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 5. Basım, 2009.

Esen, Bekir. *Kutbeddin Râzi'de Kavramlar Mantığı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Evmeş, Adem. *Kâdî Mîr Meybudî'nin Mantık Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

Fahredden Râzî. *Mantıku'l-mulahhas*. thk. Ehad Ferâmerz Karâmelîkî, Âdîne Asgarînijâd. Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381.

Fârâbî. *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2016.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün hususlara Dair Olan Bölümler (Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde)*. çev. Mübahat Türker Küyel. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1990.

Hillî, İbnü'l-Mutahhar. *el-Cevherü'n-naçîd*. thk. Muhsin Bîdârfer. Kum: İntişârât-ı Bîdâr, 1435.

Hillî, İbnü'l-Mutahhar. *el-Kavâ'idü'l-celiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*. thk. Fâris el-Hassûn. Kum: Müesseseti Neşri'l-İslamî, 3. Basım, 1432.

Hûnecî, Efdalüddîn. *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*. thk. Khaled El-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389.

İbn Sînâ. *İşaretler Ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ. *Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

İbn Sînâ, Ebû Alî. *Mantiğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*. thk. Mehdî Fazlullâh. Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l-'Arabî, 1998.

Kutbuddin Râzî. *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*. thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume. Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2015.

Kutbuddin Râzî. *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*. thk. Muhsin Bîdârfer. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 3. Basım, 1426.

Özpilavcı, Ferruh. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, Çeviri ve Şerh-*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özpilavcı, Ferruh - Öztop, Abdullah. "er-Risâletü's-Şemsiyye'nin, Müellifi Necmeddin Kâtibî Tarafından Yapılan İlk Şerhi: Şerhu'l-mevâzi'i'l-müşkile mine'r-Risâleti's-Şemsiyye fî'l-kavâ'idü'l-mantikiyye'nin İnceleme ve Tahkiki". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 1-114.

Özturan, Mehmet. *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği-Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2020.

Adem EVMEŞ

Özturan, Mehmet. "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Risâle fî taksîmi'l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Mayıs 2015), 95-124.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu's-Şemsiyye fi'l-mantık*. thk. Câdallah Bessâm Salih. Ürdün: Dâru'n-nûr, 4. Basım, 2018.

Tehânevî. *Keşşâfî Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. thk. Refik A'cem. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tehânevî. *Keşşâfî Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. thk. Refik A'cem. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Türker, Ömer. "Tarif". 40/28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2011.

Logic of Concepts in Hillî

Adem EVMEŞ*

Extended Abstract

Ibn al-Mutahhar Hillî (d. 726/1325), one of the important logic scholars of the 14th century, continued the classical Islamic logic tradition with his works in the field of logic. However, Hillî's explanations on the controversial subjects of the science of logic, imagination, and definition, have gained an important place. In this study, we have included Hillî's views on the logic of concepts. We discussed Hillî's views on the logic of concepts based on the commentary named al-Jawhar al-nađîd written by al-Tûsî (d. 672/1274) in his work *Tajrid al-mantiq* and commentary named al-Qawâ'id al-jaliyya fî sharh al-Risâlah al-Shamsiyya written by Katibî (d. 675/1277) in his work *al-Shamsiyya*.

The concept of knowledge has been handled in different ways in the history of thought. The concept of knowledge in classical logic books is covered based on the questions: What is knowledge? What are the parts

---

* Dr., Instructor, Ministry of Education, ademevmes_71@hotmail.com

of the knowledge? In logic books, knowledge is generally considered in the context of imagination-affirmation, which means "the authenticity of something". As in classical logic books, Hillî deals with the subject of knowledge in the context of imagination and affirmation. Imagination is the occurrence of an image of something in the mind. Confirmation consists of judgment and imagination. While addressing the concept of imagination and affirmation, Hillî also touches on the discussions about these concepts. Here, the differences of opinion between Fakhr al-Dîn al-Râzî and muteqqadimîn logicians are included. We can say that he is familiar with the debates in the logical tradition.

Thinking (idea) is the arrangement of known things in a certain order to bring them to known. Hillî analyzes the expressions in the definition of thinking. The term "arrangement" in the definition means a genre. Arrangement occurs in mental and external situations. Other elements included in the definition are the sensitivity of the genre. What are meant by "known" are those whose copies occur in the mind? These are knowledge (science), yakînî, imaginary, and cehl-i mürekkep. Thinking is present in all of these.

The purpose of logic is to protect people from mistakes that occur in thinking. People need a law to be protected from mental errors. It is logic that will protect people from mistakes. Logic is picturized in the Şemsiyye as a legal tool that protects the mind from errors in thought if its rules are followed. The subject of logic, according to Avicenna, is "second ma'kuls"; According to logicians who continue the line of Hunecî and Kâtibî, it is mysticism and confirmation. Accordingly, the subject of logic is imagination and confirmation. Hillî also continues the line of Hûnecî and Kâtibî. The subject of Hillî logic is imagination and confirmation. The logician examines the personal symptoms.

Hillî deals with the signification and its components after the introductory parts. Hillî expresses the signification as the meaning derived from the word pictured or recorded in the imagination. Then, he divides the signification into verbal and non-verbal and examines each of them in three parts as natural, mental, and basic. In the science of logic, the types of verbal manifestation signification are examined. These are consensus signification, inclusion signification, and uphold signification.

The wording is divided into two as singular and compound in terms of their structure. Our logician states that words that do not indicate a part of the meaning with a part are singulars. We can give an example of the word "human". Because "Hu", which is a part of the word "human", does not signify a part of the meaning of the word human. The compound word is the one that, with its part, signifies part of the meaning. For example, the "stone-thrower" is a compound word. The sum of the word "Stone-thrower" indicates a meaning, and the parts of the total also indicate a meaning. Hillī, as in the Islamic logic tradition, treats the singular words in three parts as a noun, word (verb), and preposition. Hillī also handles singular words in terms of their meanings. Accordingly, the meaning of singular words can be either single or multiple. Hillī expresses that the meanings of the words world, muevati, and skeptical are singular. The second part includes common, movable, real, and figurative words. Compound words are examined in two parts as complete and incomplete.

After discussing the singular and compound concepts, Hillī also deals with abstract and concrete concepts related to the particular and universal concepts. After this introduction, it deals with the relationships between concepts. There are four types of relationships between concepts. These are equity, full entrepreneurship, incomplete entrepreneurship, and discrimination.

Hillī gives the necessary importance to the five universal issues, which are important subjects of his concept of logic. These five universals consist of species, genus, distinction, precision, and general symptom. The genre is the nature of the individuals under it. Hillī states that the concept of species consists of the whole of nature. When the species is evaluated in terms of its members, it may have more than one individual outside or a single individual outside. Hillī, as in Katibī, defines the concept of the genus as the whole of the common part between nature and another species. It is noteworthy that it is "the whole of the common part" in the definition made. Take the concept of living things, for example. The living being is the whole of the common part between "human" and "horse". Likewise, the concept of the object is the whole of the common part between "human" and "stone". The second part that constitutes nature is the distinction. The distinction is universal, which is equal to the part of the common part, not the whole of the common part

between nature and another species. Finally, it addresses the sensitive and general field issues in the context of the general symptom. While Hillî deals with the five universals, he includes descriptions of the five universals and analyzes these definitions in terms of language.

In classical logic, the subject of the definition is dealt with under the title of imaginations. Hillî, in accordance with the tradition before him, deals with the subject of the definition under the title of imaginations. The definition is what describes something. Describing something (muarrif) is to envision that thing or it must distinguish itself from everything else. Hillî divides the definition into two as the complete and incomplete definition. It also handles description in two parts, complete and incomplete. In terms of definition, it also includes the terms of the definition and the meaning and wording mistakes that occur in the definition.